

ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС

УДК 821.161.2

Оксана ПУХОНЬСЬКА

ЦИТАТА ЯК ФОРМА ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ
(на прикладі сучасної вітчизняної поезії)

У статті йдеться про інтертекстуальність сучасної української поезії на рівні цитати як форми цього явища. Літературознавчі особливості цитування полягають у тому, що використання елементів «чужого» твору у поезії дає можливість відстежити різноманітність його інтерпретацій та створення нового художнього простору цитати. Також у статті досліджено цитати різновиди та їх вжив у вірші молодих українських авторів.

Ключові слова: інтертекстуальність, цитата, поезія, «свій» та «чужий» тексти.

Постановка проблеми. Процес вітчизняної поетичної творчості взагалі піддається певній стиліській чи жанровій класифікації у історичному висвітленні проблеми. Коли ж мова йде про сучасну поезію молодого покоління, яке ще називаємо поколінням Millennium, то нашою проблемою є відсутність будь-якої системи. Річ у тім, що ця поезія з'явилася є лише на зламі тисячоліть, але, і що найголовніше, під час намагання вітчизняної літератури, як важливого аспекту національної культури, пробудити в собі нову незалежну, незанегажовану "художню свідомість". Таким чином епохальний процес переорієнтації цінностей, у випадку молодого української поезії, збігається із намаганнями деколонізації вітчизняного культурного простору.

Проблема інтертекстуальності в такому разі є актуальною спробою виявити новітні особливості віршованого письма на тлі уже існуючої літературної традиції. Цитата, як часто досліджуване поняття чужого мовлення в авторському тексті, найвиразніше спрямовує процес дослідження до продуктивного досягнення його мети. Високремлення відповідного корпусу поетичних творів та їх ґрунтовне аналітичне і систематичне вивчення дають змогу певним чином створити певну систему інтертекстуального та інтермедіального простору сучасної молодого поезії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поезія початку XXI століття через хаотичний характер поки що не стає об'єктом ґрунтовних наукових досліджень. Найвагоміші досягнення здійснені на рівні рецензій окремих книг, публіцистичних статей чи невеликих наукових розвідок, опублікованих у періодичних видання чи на Internet-сайтах. У цьому контексті фігурують прізвища М. Кияновської, С. Богдан, В. Даниленка, Р. Сяго, Н. Пасічник. Український верлібр у історичному висвітленні та сучасній інтерпретації вивчався Н. Науменко. Проте теорія інтертекстуальності, зокрема в поезії, є об'єктом зацікавлення вітчизняних дослідників, зокрема Г. Віват, Р. Гром'яка, О. Астаф'єва, І. Пономаренка тощо. Вивчення цитати як форми інтертекстуальності у нашій статті опирається на дослідження зарубіжних вчених, зокрема К. Козицької та Н. Семенової.

Про особливості інтертекстуальної природи тексту, зокрема в аспекті цитати, загалом варто також говорити у контексті авторитетних досліджень М. Богаткіної, М. Гловіньського, а також Р. Барта, М. Бахтіна, Ж. Деріда, Ж. Жеветта, Ю. Кристєвої.

Мета статті. Як вважають теоретики постмодерну, будь-який текст завжди пронизаний численними прихованими і відкритими цитатами з інших текстів. Цитата як інтертекстуальний феномен не лише дає змогу відстежити міжтекстову комунікацію, а й стає об'єктом інтерпретацій свого часу. В сучасній поезії ця проблема є особливою, оскільки стає ланкою, що зв'язує ланцюжок деколонізаційних процесів нової вітчизняної літератури. Особливості цитування в поезії XXI століття як вияв інтертекстуальності і метою цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. У широкому літературознавчому розумінні цитата – будь-який перегук, що єднає між собою літературні пам'ятки, будь-який ремінісцентний зміст, який ми виявляємо у творі. К. Козицька стверджує, що цитата, взята із якого-небудь тексту-попередника (*претексту, тексту-джерела*), входить у заново створений авторський текст, у якому має по-їйне значення. З одного боку, вона є органічною частиною нової структури, а з іншого, – генетично чужорідним елементом, що зберігає у собі пам'ять про текст-джерело. Потенційно цитата містить у собі всю літературно-художню структуру, звідки вона запозичена чи куди спрямована [6, 7].

Р. Барт, вводячи поняття *коду*, частково пов'язує його із проблемою цитати. Його код – це простір цитування, діалогон, у якому розміщені всі можливі культурні голоси, що перешлітуються у тексті. Виділяючи ці коди, на думку вченого, ми матимемо вказівку на тип культурного знання, зовсім не намагаючись реконструювати втілену у них культуру [1, 45].

Цитата зазвичай є відсиланням до іншого твору літератури чи мистецтва, до особистості чи події. Часто це своєрідне апелювання до читача, який повинен розділити певний досвід із письменником.

Цитатою може бути практично будь-який елемент поетичної структури (слово чи група слів, віршовий розмір, заголовок тощо), який у конкретній ситуації усвідомлюється як приналежний авторському тексту. Цей елемент є «своїм» словом і водночас також належить попередньому «чужому», неавторському твору, з якого він був узятий. Таку теоретичну формулу виводить Е.Козицька. Дослідниця вважає, що роль цитати в поетичному тексті визначається саме цим подвійним статусом «свого – чужого» слова [6, 31]. Через цитату відбувається підключення тексту-джерела до авторського, модифікація і смислове збагачення останнього асоціаціями, пов'язаними із текстом-попередником. Приклад такого інтертекстуального діалогу знаходимо у Христині Павлюк, вірш якої «О подруго!..» виразно перегукується із «Світлим сонетом» Ліни Костенко: *О подруго! Ти ж юно-молода, / Твоє життя ще тільки почалося. / Це ще не сльози. Це лише вода. / Це – марево. Усе тобі здалося* [8, 28].

Цитата – це не який-небудь спеціально створений особливий елемент, це відношення одного тексту до іншого. Воно матеріально виражене, зафіксоване у певному елементі поетичної структури, спільне для обох текстів.

Е. Козицька за основу класифікації бере чотири критерії, на основі яких і відбувається інтерпретація цитати як фактора, котрий сприяє інтеграції поетичного твору в інтертекстуальний простір. Ці ж критерії дають підстави класифікувати цитату відповідно до її місця у творі та зв'язку із текстом-джерелом: впізнаваність / невідомість; експліцитність / імпліцитність; точність / неточність [6, 39].

Частково такої позиції дотримується і Н. Семенова. Перша із зазначених ознак є чи не найважливішою, оскільки саме від того чи впізнано є цитата у творі залежить функціонування її на рівні цитати, на шарування смислів та створення інтертекстуального простору, чи, точніше, його розширення.

Впізнаваність / невідомість цитати залежить також від читачького сприйняття. Якщо із певних причин читач не бачить «чужого» слова в авторському, не усвідомлює його як цитату, для нього не відбувається прищеплення змісту. Не будучи актуалізованою, цитата залишається у такому випадку неповною. Навіть у випадку маркування цитати (про що говоритимемо згодом), вона може бути не впізнаною та не актуалізованою.

Ця проблема актуальна у вітчизняній постмодерній ліриці, оскільки автори, нерідко звертаючись до термінологічної лексики, іншомовних фраз та маловідомої сучасному читачеві тематики, використовують у поезіях цитати, джерело яких важко встановити, зокрема неінтелектуалізованому читачеві. Прикладом такого явища може бути цілий цикл поезій Б.-О. Горобчука «Раковський та інші (тексти)» із книги «Місто в моєму тілі». Автор пише: *коли ще рано говорити про смерть – життя є тут і тепер / Раковський говорить про тексти / як про передбачене майбутнє; / Раковський говорить так: / «тексти вишукують зручні слова для втілення / тексти звиваються як само вжаснені тіла /*

претендуючи на локальну вічність / тексти нецифрі або – протилежно – безвідповідальні...» [3, 23].

Сама цитата вигадана, проте зрозуміти її смисл майже неможливо, не будучи обізнаним із постаттю самого Раковського, яка не вигадана автором, а реально існуюча. Християн Раковський – більшовицький політичний діяч, який у 1918 році очолював ВЧК в Одеській області та Симферополі. Окрім того, що і є найважливішим – це те, що він був делегатом від партійних осередків «Аспанфуту». Наведену цитату як одну із аналогічних їй важко асоціювати із присутньою у творах автора ідеологією, яка існує саме на рівні інтертексту, відтворення та переписування чужих маніфестів у межах власної графіки, боротьба з тіннями і привидами минулого, які автор виводить на вулиці свого Міста у образах Гео Шкурупія, Михайля Семенка, Володимира Сосюри [3, 54].

Важливим фактором інтертекстуального прочитання поетичного твору за допомогою цитати є її експліцитність або імпліцитність. Чужорідність елемента, що виконує цитатну функцію, може бути підкресленою або завуальованою.

Ознакою імпліцитності цитати може бути відсутність маркерів за умови, що цитовані твори не є загальновідомими. Імпліцитна цитата може бути представлена закодованою цитатою, що передбачає поетичний процес розкодування, до якого залучені як мінімум три тексти: текст, у якому вміщена цитата, цитований текст і текст-посередник [10, 28].

Експліцитність цитати характеризується чітко вираженим сигналом цитування, маркером, що підтверджує відсилання і полегшує впізнаваність цитати. Е. Козицька виокремлює три типи експліцитних цитат: 1) марковані цитати; 2) цитати-імена і перифразові найменування; 3) епіграфи і посвяти [6, 42].

Труднощі впізнавання цитати у художньому тексті породжують для дослідника проблему пошуку цитатних знаків. Такий знак чи маркер активізує сприйняття, залучаючи асоціативну пам'ять. У випадку неприйняття маркера постає проблема пропуску цитати. Маркери визначають міру дистанціювання від чужого слова. У тих випадках, коли ці висловлювання не адаптовані автором нового твору, «вони самі, попри бажання того, хто говорить, ув'язнюють себе в лапки» [2, 107].

Під час маркування цитат маємо справу із друкарськими засобами: лапками, курсивом, словами із великих літер, рідко трапляються прямі покликання на той чи інший твір чи автора. Сучасна вітчизняна поезія подає чимало таких прикладів.

У Марії Семашині знаходимо пряме покликання на російського поета-пісняра 80-х років ХХ століття Олександра Башлачова: *Я відчуваю, що Башлачов був правий./ Любов іде горлом, вона просто іде із глибини* [5, 158]. Таке покликання вже само собою маркує використану цитату, не потребуючи жодних інших позначень. Авторка використовує цитату, погоджуючись із автором змістовим її обгрунтуванням, на яке і вона опирається.

Використання імені автора апелює до його стилю, творчого доробку, програмних тем, мотивів та жанрів, тобто всієї художньої цілісності тексту-джерела, під яким у цьому випадку маємо на увазі всю творчість того чи іншого автора. Цитати-імена – це носії смислів, їх концентрати. Це важливо для інтертекстового прочитання новоствореного твору. Актуальним прикладом у цьому випадку може слугувати поезія Максима Лижова «Літо»: *бомжі збирали каміння порожніх пляшок / складаючи дзвін у торбу рюкзак мішок / і капали в їхні сліди на дні залишені сльози / [...] / дало прикурити від люті спеки / і смерть за кожним доцмульт трюком гіркий / григорій савич звісно найкращий з них* [4, 151].

Автор апелює до імені Григорія Сковороди, аби стерти контраст між розумінням «бомжа» як людини, відкинутої суспільством, і тої, що сама обирає шлях бездомності. Із контексту твору напрашується висновок, за яким «сльози», котрі «капляють в їхні сліди» – ознака не слабкості, а відчуття суворой правди життя, його вічно незбагненої, але осяжної філософії. Прикладом у цьому випадку автор обирає Сковороду. Вже за цим іменем – весь смисл життя і творчості філософа-письменника.

Роман Романюк у вірші «Вечеря» вживає цитати-імена з дещо іншою метою, проте це формує свій інтертекст: *Бутерброд з ковбасою. Павлюк із пам'яті... / Ми вечеряєм з Дшикантом біля Дніпра* [9, 20].

Автор згадує аж двох авторів: Ігоря Павлюка та представника свого ж покоління Юхима Дишканга. Перший автор присутній у творі своїми віршами, які поети читають «із пам'яті». За цією фразою – не лише рядок вірша Р. Романюка, а, радше за все, саме поезія Ігоря Павлюка. Ю. Дишканг присутній у творі не на рівні власної поезії, а у контексті співтворчості, співіснування молодого літературного покоління. Таким чином автор оприсутнює у власній поезії і Євгена Плузника у ще одному вірші, де він «...*Читас Плузникову лірику до чаю...*» [9, 21]. Інтертекстуальність у згаданих творах Р. Романюка забезпечена співіснуванням поетів, представників різних поколінь у одному літературному просторі. Цитати-імена дозволяють підключити до авторських текстів «плузниківський», «павлюківський», «дишкантівський» тексти, тобто фактично активізувати знання читача про творчість згаданих митців. Поетичне самовизначення автора у цих творах відбувається у діалогічній взаємодії з їх літературними позиціями і таким чином набуває особливого естетичного значення, додаткової вагомості.

Контекстові поєднання поезії, образотворчого мистецтва та міфологічних образів зустрічаємо у вірші Юлії Вербіло. В такому випадку мова ведеться про інтермедіальність як явище комунікації літератури із іншими видами мистецтва. Цитати-імена у цієї авторки на рівні асоціативного сприйняття збагачують зміст вірша авторки тестами, які мисляться за цитованими іменами. І, якщо у випадку Модільяні та Далі маємо лише порівняльну метафору, за якою власне і стоїть малярська творчість художників, то міф «Про Орфея та Евридіку» неодмінно присутній у творі в повному змісті, який розкривається саме через асоціацію: *Ні, ти не Модільяні, не Далі, / Та пензлем розчеркаши мені душу. / На всій моїй незораній землі / Тебе саджати диким цвітом мушу. / А я тепер – бездушна Евридіка, - / З полоху мене вирвати не змоє* [7, 54].

За Е. Козицькою, цитати-імена здатні акумулювати значний цитатний матеріал і активізувати його в авторському тексті [6, 46]. У цьому випадку увага спрямована не лише на точне значення, а й на асоціативність читачького сприйняття. Від того наскільки компетентна чи не компетентна інтерпретація цитати, і залежить рівень сприйняття.

Ще один тип експліцитних цитат – епіграф. Епіграф, будучи сам собою уже «чужим» словом, разом із тим є елементом структури авторського твору. Епіграфу притаманні всі властивості цитати. Відмінність епіграфа від попередньо окреслених маркованих цитат – це його сильна закріплена позиція на початку тексту, що дозволяє відразу асоціювати тему, образи, мотиви, будь-які грані смислу тексту-джерела із авторським текстом. Тема епіграфа, як правило, стає лейтмотивом нового авторського слова. Такий тип цитати, власне, і використовується з метою розвитку уже заданого цитованим твором контексту, внесення у нього нового слова свого стилю і часу. Для поетів покоління Міленіуму такий прийом доволі типовий, оскільки або інтелектуалізує поезію, або сприяє функціонуванню стилю «оновлення вічних тем». У поезії Олеси Мамчич «Манекен» зустрічаємо епіграф із Сильвії Плат, на основі якого авторка і формує семантичну структуру свого твору:

Досконалість страшна, бо нездатна родити діти...

Абсолютне жертвоприношення.

Це значить: більше жодних кумарів, крім мене...

Сильвія Плат

*мною лякають називаючи
пустим коридором вузлом протягів
але я – досконалий займенник
у кожній крамниці манекен –
лише місце перетину поглядів*

*.....
на смітнику під засохлими гранулами снігу
манекен завжди лишається на поверхні
(земля перетравлює лише взятих із неї)* [4, 181]

Авторка філософічно переосмислює характеристику свого покоління, інтенції якого полягають у манекенності: красиві, блискучі, але несправжні, на них звертають увагу, але не на довго. Прагнення до такої манекенності сучасному поколінню бачиться як досягнення досконалості. Авторка словами Сильвії Пліт, які, власне, і створює програмними, заперечує таку свідомість, бо «досконалість страшна», адже «нездатна родити діти». О. Мамчич висуває ще одну аксіому, за якою, «земля перетравлює лише взятих із неї».

Сучасній поезії також притаманне використання у ролі епіграфів різноманітних слоганів із білбордів, транспарантів, рекламних роликів, іншомовних епіграфів тощо. Такий засіб апелює до міжкультурної та міжмовної комунікації, а також нівелювання пафосного та високого сприйняття поетичного мистецтва, наближення його до масової культури чи культури кітчу, що активно пропагується в останні роки. Наприклад, у Макса Лижова зустрічаємо:

“yes its fucking political”
skunk anansie
поки ти рахувала голоси
я скучив за твоїм
голосів у мойй голові без ліку...
стережу твій сон від голодної зграї
сильодзьобих бюлетенів [4, 147-148]

За допомогою омонімії автор поєднує різні рідні явища: почуття і обов'язок, якщо останнє насправді можна вважати обов'язком. Епіграф у доволі вульгарній формі висловлює нейтральне, а то й цілком негативне ставлення молоді до певних політичних процесів, які несумісні із почуттями, проте у випадку даного тексту взаємопов'язані.

Незалежно від того є цитата відкрито підкресленою чи зашифрованою її цитатна функція залишається незмінною: це засіб втілення поетичного діалогу, художньої взаємодії між текстами, цілком і результатом якого є збагачення авторського твору за допомогою смислових ходів і асоціацій, пов'язаних із текстом-джерелом.

Ще один критерій визначення поняття цитати – точність / неточність цитування. На думку Е. Козицької, цитата не обов'язково повинна бути точною, щоби бути впізнаною. Важливо, аби вона точно моделювала суттєві ознаки попереднього контексту, активуючи його в пам'яті читача і тим самим виконуючи свою роль покликання, носія ремінісцентного змісту, а не лише відтворювала всі деталі контексту [6, 47]. У вже згадуваному вірші Макса Лижова «Вибори» на рівні одного мотиву присутня стусівська тематика «Життя коротке, а забракло м'яса»: *життя ще попереду / м'ясо ще не стало падлом* [4, 148].

Очевидно, що даний текст впізнаваний та інтерпретований як цитата із В. Стуса не тому, що вона майже точна, а тому, що синтаксичною структурою і лексикою наче імітує стиль цитованого автора, стає інваріантом його мотиву і тим самим виконує функцію відсилання до текстів В. Стуса та Ш. Бодлера («Падло»). Таким чином, цитата виконує свою роль апелювання до тексту-джерела і збагачує у смисловому значенні авторський текст не залежно від того, є вона точною, неточною чи квазіцитатою. Тому ознака точності / неточності не є суттєвою для визначення інтертекстуальної ролі цитати.

У результаті доходимо висновку, що цитата – важливий елемент у процесі визначення міжтекстової комунікації. Вона є тим елементом тексту, через який, власне, здійснюється діалог авторського твору із твором-попередником, на основі чого і забезпечується інтертекстуальне прочитання. В сучасній українській поезії такий прийом забезпечує не лише «сплікування текстів», але й забезпечує інтеграцію у сучасний текст «чужих», «давніх» смислів, по-новому інтерпретованих, а також інтеграцію молоді поезії у вже сформований контекст.

Список використаної літератури

1. Барт Р. S/Z / Ролан Барт / Пер. с фр., 2-е изд., испр. / Под ред. Г. К. Косикова. – М.: Эдиториал УРСС, 2001 – 232 с.
2. Бахтин М. М. Слово в романе // Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – 504 с.

3. Горобчук Б.-О. Місто в мозку тілі: Поезія / Богдан-Олег Горобчук. – К.: Смолоскип, 2007. – 160 с.
4. Два томи: Антологія поезії двотисячництва. – К.: Маузер, 2007. – 302 с.
5. Ірпінські свіданки: поезія і проза учасників всеукраїнської наради молодих літераторів 2007 року. – Біла Церква : Буква, 2008. – 220 с.
6. Козицкая Е.А. Смыслообразующая функция цитаты в поэтическом тексте: Пособие по спецкурсу. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 1999. – 140 с.
7. Люблю + Слово: літературно-художній журнал. – №1(17), 2011. – 160 с.
8. Павлюк Х. Вальс серед світів / Христина Павлюк // Дзвін. Щомісячний літературно-мистецький та громадсько-політичний часопис Національної Спілки письменників України. – Львів, 2008. – № 1. – С. 27-29.
9. Романюк Р. С. Паспіван та інше / Р. С. Романюк // Шухляда: літературно-науковий вісник, 2010. – № 1. – С. 20-22
10. Семенова Н.В. Цитата в художественной прозе (На материале произведений В.Набокова) / Н.В. Семенова. – Тверь: Твер. Гос. университет, 2001. – 200 с.
Одержано редакцією 18.10.2012
Прийнято до публікації 30.11.2012

Аннотация. Пухонская О. Цитата как форма интертекстуальности (на примере современной украинской поэзии). Автор статьи раскрывает особенности интертекстуальности украинской поэзии на уровне цитаты как формы этого явления. Литературоведческие особенности цитирования состоят в том, что использование элементов «чужого» произведения в поэзии отслеживает его новые смысловые интерпретации и создание нового художественного пространства цитаты. Также в статье исследованы цитатные разновидности, их проявления в лирике молодых авторов.

Ключевые слова: интертекстуальность, цитата, поэзия, «свой» и «чужой» тексты.

Summary. Pukhonska O. Citation as a form of intertextuality (example of modern Ukrainian poetry). In the article the is revealed features of intertextuality in the modern Ukrainian poetry with help of the quote as a form of this phenomenon. Literary features are citing that the use of the elements of the "borrowed" works in poetry traces its new semantic interpretation and creation of a new art space of quote. Also the author research citation species, their appearance in the lyrics of young authors.

Key words: intertextuality, quote, poetry, "own", "borrowed" texts.